

„Igitur ego in dei nomen drado”: A ChLA pergamenjeinek lexikológiája

Tartalomjegyzék

Témafelvetés	2
1. Első rész: szemelvények ChLA okleveleinek kölcsönszavaiból	2
1.1 Bevezetés	2
1.2 Germán nyelvi hatások	4
1.3. Görög nyelvi hatások.....	7
1.4 Angolszász nyelvi hatások	10
1.5 Kelta nyelvi hatások	11
1.6 Arámi nyelvi hatás.....	12
1.7 Következtetések.....	13
2. Második rész: szemelvények a ChLA okleveleinek jogi terminológiájából ..	14
2.1 Bevezetés	14
2.2 A ChLA klasszikus jogi nyelvezete	15
2.3 A ChLA középkori jogi nyelvezete.....	16
2.4 A <i>postheres</i> és a <i>proheres</i> jelentésváltozatairól	17
2.4.1 Elméleti bevezetés.....	17
2.4.2 <i>Postheres</i> ChLA korpuszában.....	18
2.4.3 <i>Proheres</i> az ókori és középkori forrásokban	20
2.5 Következtetések.....	24
Bibliográfia	26
Rövidítésjegyzék.....	29

Témafelvétel

Kutatásom tárgya a Chartae Latinae Antiquiores 8. századi egyházi-jogi szövegei. A ChLA kötetek őrzik azokat a kora középkori, pergamenre írt magánjogi dokumentumokat, melyek a Római Birodalom, illetve utódállamai területéről származnak. A magánjogi dokumentumok köre igencsak sokszínű: adásvételi, bérleti, ajándékozási szerződéseket, adományleveleket, *precaria* okleveleket etc. vegyesen tartalmaz a gyűjtemény. Az oklevelek sok esetben mély egyházi jelentőséggel is bírnak: a Raetia és Germania Superior, lényegében Alemannia területéről fennmaradt oklevelek esetén igen gyakori volt, hogy istenhívő helyiek vagyonukat a Sankt Gallen-i kolostorra hagyták, nagylelkűségük és jámborságuk bizonyságául. Témaválasztásomat a kutatás tárgyának jogi és filológiai fontossága indokolja: e dokumentumok egyrészt jeles tanúi a középkori latin hétköznapi írásbeliségének, és emléket állítanak a korszak igen jellegzetes egyházi szóhasználatának és jogi terminológiájának is. Az oklevelek jogi-egyházi sajátosságai mellett kiemelt jelentőségét azok lexikológiai különlegességei adják: a kora középkori latin olyan állapotát örökíti meg, amelyben helyet kapnak sokszínű idegen (germán, kelta, óangol etc.) kölcsönszavak, valamint megjelennek igen jellegzetes középkori eredetű kifejezések is. Másrészt a pergamenek klasszikus latintól való eltérései, nyelvi változatai a latin nyelvben történetileg végbemenő szignifikáns változásokat örökítenek meg, amelyek feldolgozása nem maradhat el.

Tanulmányom mindezekre tekintettel két részre tagolódik: az első részben a ChLA korpuszába került, 8. századi dokumentumokban található, idegen eredetű kölcsönszavakat, azok eredetét és elterjedését vizsgálom; a második részben pedig – lévén magánjogi dokumentumokról van szó – néhány jogi terminológiai jellegzetességre kívánom felhívni a figyelmet.

1. Első rész: szemelvények ChLA okleveleinek kölcsönszavaiból

1.1 Bevezetés

Kutatásom tárgya tehát a ChLA 8. századi okleveleiben található idegen eredetű szavak, lexikai problémák, nyelvi változatok vizsgálata.

Az oklevelekben rejlő adatok lekérdezéséhez, numerikus adatfeldolgozáshoz és elemzéshez a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisát használtam, amely kereshető formában tartalmazza a ChLA okleveleit, külön adatlapokon jegyezve azok klasszikus latintól való eltéréseit. Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az adatbázis

feldolgozottsága a ChLA pergamenes dokumentumai tekintetében még nem teljes, jelenlegi állapota (2025. 01. 11.) szerint 290 oklevelet, és 23234 db felvitt adatlapot tartalmaz, ez azonban elegendő ahhoz, hogy a kutatás reprezentatív legyen, és az adatok alapján informatív észrevételeket lehessen tenni.

Az oklevelek jól illusztrálják a latin nyelv kora középkori állapotát, amikor már megfigyelhetők a vulgáris latin¹ nyelvi változásai, egyszerűsödései: eredeti kettőshangzók (ae, oe) már a Kr.u. 1. században egyszerű magánhangzókká alakultak, és láthatóan kikopott a beszélt nyelvből a 'h' hang, aminek eltűnési folyamata már a köztársaságkorban megkezdődött.² A mássalhangzórendszer vulgáris változását érintő gyakori nyelvi eltérés a szövegekben a 'b' és a 'v' hangok felcserélődése, aminek hátterében a magánhangzóközi 'u' köztársaságkorban bilabiális réshanggá, majd a császárkorban, a romanizált területeken labiodentális réshanggá alakulása áll.³ A teljesség igénye nélkül, gyakori nyelvi eltérés a szóvégi mássalhangzók eltűnése: *post* helyett *pos*⁴, amely a Birodalom bukása után végbement változás.⁵ Szintén megfigyelhető a hosszú mássalhangzók redukciója:⁶ *eclesia*,⁷ és az intervokális mássalhangzók gyengülése,⁸ de van példa az 'r' hang előtti zöngésedésre is, amelyet jól szemléltet a *trado* helyett álló *drado* szóalak is.⁹

A szókincs terén is fontos leszögezni néhány alapvetést:

A Római Birodalom hódításai során annak nyelvi romanizációja¹⁰ következett be: Róma fokozatosan kiterjesztette uralmát a Földközi-tenger partvidékére, és kapcsolatot teremtett a meghódított területek lakóival. Az őslakosok ekkor találkoztak az Itáliából érkező katonai személyzettel, illetve kereskedői réteggel, és spontán nyelvcseré során elsajátították a latin nyelvet.¹¹ Ugyanakkor ez nem egyirányú folyamat volt: a kulturális kölcsönhatás során, a helyi lakosság által használt szavak is bekerültek a latin nyelvbe idegen kölcsönszavak formájában,

¹ Definíciójáról lásd bővebben: LLOYD, Paul M.: On the definition of „Vulgar latin”: The Eternal Return. *Neuphilologische Mitteilungen*, 80:2, 1979. 110-122.

² HERMAN József: *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Budapest, Tinta Kiadó, 2003. 33-37.

³ HERMAN i.m. 38.

⁴ ChLA 23, 730, 29

⁵ HERMAN i.m. 87.

⁶ MULLER, Henry François – TAYLOR, Pauline: *A Chrestomathy of Vulgar Latin*. Boston, D. C. Heath, 1932. 30.

⁷ ChLA 24, 753, 19

⁸ HERMAN i.m. 42.

⁹ ChLA 1, 53, 1-2; ChLA 2, 113, 2

¹⁰ Bővebben lásd: ADAMIK Béla: Romanization and Latinization of the Roman Empire in the light of data in the Computerized Historical Linguistic Database of Latin Inscriptions of the Imperial Age. *Journal of Latin Linguistics* 20:1. 2021.

¹¹ HERMAN i.m. 18.

de természetesen ennek a folyamatnak az intenzitása és időbeli lejátszódása területenként, provinciánként, népcsoportokként eltért.

A 8. századi oklevelek hűen őrzik ezeket a nyelvi, kulturális kölcsönhatásokat, amelyek sokszor az oklevelekben megtalálható barbár nevek onomasztikai különlegességeiben (Uerdolfus,¹² Cotaniui,¹³ Dagopirtus,¹⁴ Emtrudis,¹⁵ Beornðryðe¹⁶) is megnyilvánulnak, azonban ezek mellett előfordulnak a szövegekben változatos, mindennapi életre vonatkozó, népnyelvi jövevényszavak is. A lexikológiai jelenségek közül célom mindezek alapján öt kategória teljeskörű feldolgozása, ezek: a *vox Germanica, Anglica, Graeca, Semitica* és *Celtica*, azaz a germán, óangol, görög, sémi és kelta eredetű szavak vizsgálata.

1.2 Germán nyelvi hatások

Germania Superior, Raetia és Noricum provinciákban a nyelvi romanizáció – köszönhetően a nagy katonai jelenlétnek, kereskedelmi utaknak, az eredeti lakosság kis népsűrűségének és viszonylagos fejletlenségének – könnyen és gyorsan ment végbe.¹⁷ A ChLA e térségből származó szövegeiben is tömegével fordulnak elő a germán jövevényszavak, melyek a sokévszázados kulturális- és nyelvcseré termékeként kerülhettek a latinba. Észak-Itália szövegeiben is igen sok germán kölcsönszó található, melyek a longobárd hódítás következményeként kerülhettek a latinba.

A ChLA korpusz kölcsönszavai (*vox Germanica, Anglica, Graeca, Semitica* és *Celtica*) közül a germán eredetűek képezik a legnagyobb kategóriát, ezek fordulnak elő a gyűjteményben leggyakrabban. Mindemellett területileg is igen széles körben is terjedtek el: ezek az egyes nyelvi változatok megfigyelhetőek Belgica, Britannia, Gallia, Germania Superior, Raetia provinciák egykori területén, valamint Italia egyes részein: Campania, Etruria, Latium.

¹² ChLA 2, 121, 14

¹³ ChLA 1, 67, 1

¹⁴ ChLA 1, 44, 11

¹⁵ ChLA 1, 75, 1

¹⁶ ChLA 3, 191, 28

¹⁷ HERMAN i.m. 20.

1. ábra: Germán jövevényszavak elterjedése a ChLA gyűjteményében, 8. század

A Sankt Gallen-i anyagnak – mely főként az egykori Raetia és Germania Superior provinciák területén keletkezett okiratoknak ad otthont – is megvannak a maga jellegzetes germán kölcsönszavai. Igen gyakori kifejezés a *hoba*, azaz tanya,¹⁸ amely ebben a formában főleg Raetia tartományban fordul elő,¹⁹ míg *huaba* változata Germania Superiort jellemzi.²⁰ A *marca* vagy *marca*²¹ (= határ),²² a *maldrum*²³ (= négy véka),²⁴ valamint a *friskinga*²⁵ (= szopós malac vagy bárány)²⁶, illetve a *saiga*²⁷ (= dénár) szavak is ugyanígy Raetia területén fordulnak elő. Sőt, utóbbiak igen gyakran egyszerre kerülnek említésre Sankt Gallen dokumentumaiban:

¹⁸ NIERMEYER, Jan Frederik: proheres. In *Mediae Latinitatis lexicon minus: A medieval Latin-French/English dictionary*. Leiden, Brill, 1954. 490.

¹⁹ ChLA 1, 59; ChLA 1, 66; ChLA 1, 72; ChLA 2, 111; ChLA 2, 123; ChLA 2, 127; ChLA 2, 128. Germania Superior: ChLA 1, 81

²⁰ ChLA 2, 121

²¹ ChLA 1, 57, 7-8; ChLA 1, 64, 4; ChLA 1, 68, 9; ChLA 2, 109, 6; ChLA 2, 112, 4; ChLA 2, 112, 5; ChLA 2, 116, 5; ChLA 2, 118, 6; ChLA 2, 130, 4; ChLA 2, 130, 6; ChLA 2, 130, II 1; ChLA 2, 131, 4

²² NIERMEYER i.m. 651.

²³ ChLA 1, 54, 6; ChLA 1, 60, 4; ChLA 1, 68, 12; ChLA 1, 68, 19; ChLA 1, 71, 26; ChLA 1, 73, 7; ChLA 1, 90, 9-10; ChLA 2, 114, 11; ChLA 2, 119, 6; ChLA 2, 129, 8

²⁴ NIERMEYER i.m. 629.

²⁵ ChLA 1, 50, 5-6; ChLA 1, 54, 6; ChLA 1, 60, 4; ChLA 1, 64, 7-8; ChLA 1, 68, 19; ChLA 1, 68, 12; ChLA 1, 71, 25; ChLA 1, 73, 8; ChLA 2, 119, 6; ChLA 2, 122, 5

²⁶ NIERMEYER i.m. 455.

²⁷ ChLA 1, 54, 6; ChLA 1, 60, 4; ChLA 1, 64, 8; ChLA 1, 68, 12; ChLA 2, 119, 5; ChLA 2, 119, 6; ChLA 2, 122, 5

„Amiket fent említettünk (...) *precaria* oklevéllel kívánom megszerezni, és ezután évente díjat fizetni: azaz 20 vödör sört, 20 kenyeret, egy dénár értékű szopós malacot vagy bárányt.”²⁸ „A dolgokat, amelyet Varamannus ránk ruházott, (...) e *precaria* oklevéllel vissza kell adnunk neki, és ezután díjat fizet számunkra, azaz minden évben: 20 vödör sört, négy véka kenyeret és egy dénár értékű szopós malacot vagy bárányt.”²⁹ Maga a *precaria*³⁰ (vagy *precarium*) kora középkorból származó jogi és gazdasági kifejezés, amely földbirtokok egyházi szervezetek által való adományozása volt, azzal a feltétellel, hogy az egyház az adományt bármikor visszakövetelhetette;³¹ de használták a kifejezést egyházi szervezetek számára adott földadományokra is, melyek az ajándékozó vagy annak rokonai részére használati, haszonélvezeti, vagy bérleti jogokat biztosítottak az ajándékozott dologra.³²

Észak-Itália területét is jelentős germán hatások érték a longobárd hódítás, az azt követően létrejött Lombard Királyság, és a Frank Birodalom révén. Toscanában az egykori Etruria területén gyakori germán kifejezés a *wadium*,³³ vagyis zálog;³⁴ valamint a szabad emberre utaló³⁵ *haremmanus*,³⁶ amely sokszor 'h' nélkül áll: *aremannus*;³⁷ ezzel a jobbágyot, félszabadot³⁸ jelentő *aldio*³⁹ szót lehet szembeállítani. Campaniában gyakori kifejezés a *sculdahis*,⁴⁰ amely legtöbbször 'h' nélkül – Etruriában *prothesisszel* szerepel: *isculdais*,⁴¹ egy Forinói pergamenen pedig magánhangzó-változással: *soldais*⁴² – és egyfajta közhatalom birtokában eljáró személyt jelöl.⁴³ Szintén Campaniában gyakori a longobárd *Morgincaput* jogi szakkifejezés. A *Morgincaput* a férj által a feleségnek az esküvő utáni nap reggelén adott

²⁸ ChLA 2, 122: *que supra diximus (...) per cartam precariam recipere volo et annis singulis [exinde cenum so]lvere, hoc est XX siglas de cervisa et XX panes et I frisginga saiga valente*

²⁹ ChLA 1, 54: *res illas, quas nobis Uuaramannus tradedit (...) per cartulam istam precariam repretare deberemus, quod ita et fecimus, et ille nobis exinde cenum solvat, id est per singulos annos XX siglas de cervisa et maltra de pane, et frischinca saiga valente*

³⁰ ChLA 1, 54; ChLA 1, 55; ChLA 1, 79; ChLA 1, 82; ChLA 1, 85; ChLA 2, 115

³¹ DEPREUX, Philippe: L'apparition de la précaire à Saint-Gall. *Mélanges de l'École française de Rome*. 111:2. 1999. 649.

³² MORELLE, Laurent. Les actes de précaire, instruments de transferts patrimoniaux (France du Nord et de l'Est, VIIIe-XIe siècle). *Mélanges de l'École française de Rome*. 111:2. 1999. 645.

³³ ChLA 23, 743, 25; ChLA 38, 1106, 37; ChLA 38, 1106, 29; ChLA 38, 1106, 27; ChLA 38, 1106, 28; ChLA 38, 1098, 58; ChLA 38, 1098, 55; ChLA 38, 1098, 48-49; ChLA 38, 1098, 29; ChLA 38, 1098, 37

³⁴ NIERMEYER i.m. 1120.

³⁵ DU CANGE, Charles du Fresne: *Glossarium mediae et infimae latinitatis, tomus tertius*. Parisiis, Caroli Osmont, 1733. 1119.

³⁶ ChLA 38, 1098, 45; ChLA 38, 1098, 34; ChLA 38, 1098, 4

³⁷ ChLA 23, 736, 17; ChLA 38, 1106, 39; ChLA 38, 1106, 3

³⁸ NIERMEYER i.m. 34.

³⁹ ChLA 39, 1137, 18; ChLA 39, 1137, 18

⁴⁰ ChLA 20, 701, 27; ChLA 20, 701, 24; ChLA 23, 731, 18; ChLA 23, 731, 18

⁴¹ ChLA 23, 745, 37

⁴² ChLA 20, 701, 27

⁴³ NIERMEYER i.m. 948.

ajándék volt, amely a feleség gazdasági biztonságát szolgálta.⁴⁴ A lombardiai szokások értelmében általában a férj vagyonának egynegyedét tette ki.⁴⁵ Etruriában a szó *Monganicaput* dialektológiai változatban szerepel.⁴⁶ A *mariscus*, azaz: mocsár⁴⁷ szó pedig Britannia okleveles anyagában lelhető fel.⁴⁸

1.3. Görög nyelvi hatások

Görög hatások kevésbé befolyásolták a vulgáris latint, mivel a keleti (Balkán-félsziget, Egyiptom, Kis-Ázsia) provinciák lakossága körében nem honosodott meg annyira a latin, mint másutt, lévén, a görögtudás mellett nem volt különösebb szükség a latinra mint közvetítőnyelvre.⁴⁹ A görög hatások így a latint nem magukban provinciákban érték, mint a germán, kelta, angolszász kölcsönszavak esetében, hanem inkább a Birodalom központjába, Róma városába, Itáliába beáramló kézművesek, iparosok, különféle mesterségeket űzők hozták magukkal: így nem meglepő, hogy rengeteg orvosi, műszaki, konyhai szó került át görögből latinba.⁵⁰

A görög eredetű szavak előfordulását illetően fontos rámutatni, hogy az adatok származásukat tekintve meglehetősen szerteágazóak: az Etruriai Cosona és Luca városokban található említés, valamint a britanniai Lyminge és Canterbury városokban; továbbá egy másik azonosítatlan britanniai helységről is került elő adat.

⁴⁴ FELLER Laurent: «Morgengabe», dot, *tertia*: rapport introductif. In BOUGARD, François – FELLER, Laurent – LE JAN, Régine (eds.): *Dots et douaires dans le haut Moyen Âge*. Rome, École Française de Rome, 2002. 1-25.

⁴⁵ ChLA 20, 701, 18-19; ChLA 20, 701, 22; ChLA 20, 701, 7

⁴⁶ ChLA 39, 1142, 8,

⁴⁷ NIERMEYER i.m. 656

⁴⁸ ChLA 3, 195, 9; ChLA 3, 195, 13; ChLA 3, 192, 5; ChLA 3, 191, 28; ChLA 3, 182, 6

⁴⁹ HERMAN i.m. 18.

⁵⁰ HERMAN i.m. 84.

2. ábra: Görög jövevényszavak elterjedése a ChLA gyűjteményében, 8. század

A korpuszban található görög jövevényszavak között többet is érdemes kiemelni. Ezek egyike a Sevillai Izidor Etymologiae munkájában is már megemlített *coenobium*, azaz zárda vagy klastrom,⁵¹ amely a görög *τό κοινόβιον* – együttélés kifejezés átvétele.⁵² A ChLA korpuszában két ízben, még hozzá *o > u* magánhangzó-változással, illetve *oe > e* monoftongizációval: *coenubium* és *cenobium* alakokban fordul elő a kifejezés. *Coenubium* formában egy 736-os britanniai közjogi dokumentumban szerepel, amelyben Aethelbald, Mercia királya földet adományoz Cyniberht-nek arra a célra, hogy amaz *coenubium*-ot, azaz kolostort építtessen a területen.⁵³ A Belgicából származó, 775-ös, szintén közjogi dokumentumban a *cenobium* egy, a Fulda-folyó menti Szent Simon és Szent Júdás Tádé kolostorra utal, melyet Nagy Károly a védelme alá vesz a püspökök túlkapásai ellen, és megadja az ottani szerzeteseknek a szabad apátválasztás jogát.⁵⁴

⁵¹ FINÁLY Henrik: *coenobium*. In *A latin nyelv szótára*. Budapest, Franklin Társulat, 1884. 396.

⁵² Isid. Orig. 15.4.6.: *coenobium et ex Graeco et Latino videtur esse compositum. Est enim habitaculum plurimorum in commune viventium.*

⁵³ ChLA 3, 183, 5

⁵⁴ ChLA 12, 533, 2

Hasonlóképpen, egy az egyben átvételre került egy Etruriai oklevélben a *τό ἔργον* görög szó. Az idős Valderamus unokáit mellőzve fiára, Radóra hagyja mindenét, aki, – ahogyan ő fogalmaz: „*mihi () multa erga inpendere visus est*” – látszik, hogy sok szolgálatot tett nekem.⁵⁵

Az *anathema* szó három helyen is említésre kerül a korpuszban:⁵⁶ közülük azonban az egyik, Wihtred király adománylevele 697-es datálású, így nem képezi tárgyát a jelenlegi kutatásnak.⁵⁷ A másik kettő azonban nyolcadik századi, és ugyanabban a kontextusban tartalmazza az *anathema* kifejezést. II. Ecgberht, Kent királyának oklevele, melyben Rochester püspökének földet adományoz, az alábbi kitételt tartalmazza: „Ha örököseim vagy utódaim közül valaki szembe merészel szállni ezzel a kegyes ajándékkal, és rosszindulatú és irigy szívvel megpróbálja megsérteni azt, legyen *anathema* (átkozott)!”⁵⁸ Egy 765-ös Etruriai oklevélben Rixsolfus pap az atyja által épített Szent Mária és Szent Donát templomoknak adja teljes vagyonát, haszonélvezet fenntartásával és egyéb kikötésekkel. A szerződés megtámadóinak az alábbi szankciót szabja: „és az örököseink közül senki se vegye a bátorságot, hogy e rendelkezésem ellen cselekedjék; ha mégis merészelne, a Mindenható Isten átka (*anathema*) hulljon rá.”⁵⁹ Látható, hogy egyik esetben sem a klasszikus, istenségnek szentelt ajándék értelemben szerepel az *anathema* szó. Ugyanis nem is az eredeti alakban látható: az istenségnek állított ajándékot jelentő *anathēma*⁶⁰ harmadik magánhangzója ugyanis egy éta, azaz: ἀνάθημα,⁶¹ míg az egyházi átkot, átkozott embert jelentő, évszázadokkal később differenciálódott szóban általában epszilon található: ἀνάθεμα.⁶² Mindkét oklevél írója úgy rendelkezik, hogy amennyiben akarata ellenére cselekedne valamely örököse – *anathema sit* – legyen átkozott. Érdekes tehát azt kiemelni, hogy mindkét esetben *anathema* nem az eredeti értelemben szerepel, hanem a kései jelentés dominál, amelyet Szent Pál Rómaiakhoz és Korinthusiakhoz írt első levele példáz.⁶³

⁵⁵ ChLA 24, 756, 4-5

⁵⁶ ChLA 3, 195, 16; ChLA 34, 989, 27

⁵⁷ ChLA 3, 220, 7: *Quod si aliter temptatum fuerit a qualibet persona sub anathematis interdictione sciat*

⁵⁸ ChLA 3, 195, 14-16: *Si quis ergo heredum successorumque meorum contra hanc piam donationem meam venire fuerit ausus et temerare eam invido malivoloque temtaverit animo sit anathema*

⁵⁹ ChLA 34, 989, 26-27: *et nullu[s] de heredibus nostris contra hanc decretionis meę aliquando aliquid agere presumas. et si p[re]sumperit, Dei omnipotentis anathema sit super illos*

⁶⁰ KEESLING, M. Catherine: *The Votive Statues of the Athenian Acropolis*. Cambridge, 2003. Cambridge University Press, 3. p.

⁶¹ Isteneknek szentelt ajándékokról lásd bővebben:

ROUSE, William Henry Denham: *Greek votive offerings: an essay in the history of Greek religion*. Cambridge, Cambridge University Press, 1902.

SUK FONG Jim, Theodora: Naming a Gift: the Vocabulary and Purposes of Greek Religious Offerings. *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 2012:52. 310–337.

⁶² *anathema*: TLL 2, 20, 35-54; *anathēma*: TLL 2, 20, 55-57

⁶³ Róm 9, 3; 1Kor 12, 3; 1Kor 16, 22

Kiemelendő lexikológiai jelenség továbbá a *pincerna* szóösszetétel, amelyet egy britanniai dokumentum őrzött meg.⁶⁴ A pohárnok jelentésű szó a görög *πίνω* (iszik) és *κεράννυμι* (kever) szavak összekapcsolásából jött létre⁶⁵ és egy egyházi tisztségre utalhat, amelynek viselőjét, egy bizonyos Dunvallt, az oklevél tanúi között láthatunk.

1.4 Angolszász nyelvi hatások

Britannia Kr.u. 43-ban lett római provincia, de ez nem jelenti azt, hogy ezt megelőzően teljesen elszigetelt lett volna a Birodalomtól: ugyanis már korábban fennálltak diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok, illetve Caesar maga is járt a szigeten; a latin nyelv azonban nem terjedt el még ekkor a szigeten, – de a későbbiekben is csak kismértékben – egyesek ez alapján arra következtetnek, hogy a kelta bevált közvetítőnyelv lehetett.⁶⁶ Britannia nyelvi romanizációja, vagy inkább „romanizációs kudarca”⁶⁷ kapcsán még azt is érdemes megjegyezni, hogy a Birodalom központjától túlságosan távol levő provincia a rómaiak számára nem volt különösebben vonzó úticél: így a nyelvcseré főleg a katonai táborok, városok környezetét érintette, és a latin anyanyelvi használata már a Nyugat-Római Birodalom bukása előtt eltűnt.⁶⁸ A Birodalom bukását megelőzően azonban a latintudás szintje regionálisan, társadalmi háttért illetően igen nagy eltéréseket mutatott, de időszakonként is változó volt: természetesen különbséget kell tenni a magasan képzett helyi elit, a római bevándorlók nyelvtudása és az elszigetelt közösségek latin szóbelisége között.⁶⁹ A britanniai latin szóbeliség eltűnését főleg a későbbi angolszászokat alkotó germán törzsek: az angli, szász és a jüt népcsoportok 5. századi bevándorlásával szokás kapcsolatba hozni.⁷⁰ A latin írástudás azonban még jó ideig fennmaradt, legalábbis egyházi környezetben bizonyosan: mint ahogyan ezt az alábbi, 7. századi pergamenek jól illusztrálják.

A Durovernumból, azaz Canterburyből előkerült közjogi dokumentumok több óangol kifejezést is tartalmaznak.⁷¹ Kiemelendő II. Ecgberht adománylevele, amely az *anathema*

⁶⁴ ChLA 3, 192, 20

⁶⁵ FINÁLY Henrik: *pincerna*. In *A latin nyelv szótára*. Budapest, Franklin Társulat, 1884. 1499.

TLL 10, 1, 2152, 37

⁶⁶ MULLEN, Alex: Languages and Literacies in Roman Britain. In MULLEN, Alex – WILLI, Anna (eds.): *Latinization, Local Languages and Literacies in the Roman West*. Oxford, Oxford University Press, 2024. 359.

⁶⁷ JONES, Michael: The Failure of Romanization in Celtic Britain. *Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium*, 1987:7. 126-145.

⁶⁸ HERMAN i.m. 19.

⁶⁹ MULLEN i.m. 384

⁷⁰ MULLEN i.m. 365

⁷¹ ChLA 3, 190; ChLA 3, 195

kapcsán már korábban említésre került. Ebben az oklevélben megtalálhatóak olyan jellegzetesen óangol kifejezések is, mint az égtájak korabeli megnevezései ragozott formában: *norðan*,⁷² *eastan*,⁷³ *suðan*,⁷⁴ *ƿestan*,⁷⁵ melyekben megjelenítik a Futhorc abc egyes rúnáit is.⁷⁶ Szintén ugyanez az oklevél említi több ízben a *gemære*, azaz határ⁷⁷ kifejezést, amely többféle módon: *gemære*, illetve *gemere* alakban is szerepel az oklevélben. De szintúgy angolszász kifejezésként kerül elő a Canterbury iratanyagban a *fleot*,⁷⁸ azaz kikötő⁷⁹ szó.¹

1.5 Kelta nyelvi hatások

A Raetiai térségben Kr.e. 5. század óta van jelen kelta népesség (La Tène-kultúra),⁸⁰ ami kölcsönhatásba lépett a vele érintkező, körülötte letelepedő népekkel. Ugyan a kontinens területén a kelta nyelvek nagy része már korábban eltűnt, de a gall még a Kr.u. 4-5. században is használatban volt Galliában, sőt, még a 6. században is volt példa gall szóbeliségre.⁸¹ Magának a területnek a nyelvi romanizációja csaknem ötszáz évig tartott: a folyamat intenzitása jelentős különbségeket mutatott az egyes térségekben.⁸² Így, hogy az 5-6. században is van példa gallt beszélő populációra, jóval azután, hogy az írásbeliség megszűnt,⁸³ egy igen nagy, félévszázados időkerettel van dolguk, ami alatt nemcsak a gallok romanizációja történt meg, de a nyelvcsere folytán gall-kelta kölcsönszavakat is kapott a latin.

Kelta-gall jövevényszavakra a korpuszban mindössze két példát találunk, egyet az egykori Raetia, egyet pedig Germania superior provinciából.⁸⁴ A ChLA 1, 49-es adománylevelében a nagylelkű és istenfélő Podalus a Sankt Gallen-i kolostornak ajándékozta földi javait, köztük

⁷² ChLA 3, 195, 35; ChLA 3, 195, 37; ChLA 3, 195, 39; ChLA 3, 195, 42

⁷³ ChLA 3, 195, 33; ChLA 3, 195, 36; ChLA 3, 195, 38; ChLA 3, 195, 40

⁷⁴ ChLA 3, 195, 34; ChLA 3, 195, 36; ChLA 3, 195, 38; ChLA 3, 195, 41

⁷⁵ ChLA 3, 195, 34-35; ChLA 3, 195, 37; ChLA 3, 195, 39; ChLA 3, 195, 41

⁷⁶ Bővebben: BALOGHNÉ Bérces Katalin: Old English runes and their linguistic peculiarities. *The Odd Yearbook: essays in English linguistics by undergraduates*. 1995:1. 81-90.

⁷⁷ BOSWORTH, Joseph: ge-mære. In TOLLER, Thomas Northcote – SEAN, Christ – TICHY, Ondřej (eds.): *An Anglo-Saxon Dictionary Online*. Prague, Charles University, 2014. 15129.

⁷⁸ vö. angol: fleet, float etc.

⁷⁹ BOSWORTH, Joseph: fleot. In TOLLER, Thomas Northcote – SEAN, Christ – TICHY, Ondřej (eds.): *An Anglo-Saxon Dictionary Online*. Prague, Charles University, 2014. 10923.

⁸⁰ Bővebben lásd: CUNLIFFE, Barry. *The Ancient Celts*. Oxford, Oxford University Press. 1997.

COLLIS, John. *The Celts: Origins, Myths, Invention*. London, Tempus, 2003.

⁸¹ HERMAN i.m. 19.

⁸² HERMAN i.m. 18.

⁸³ MULLEN, Alex: The Languages and Epigraphies of Iron Age and Roman Gaul. In MULLEN, Alex – WILLI, Anna (eds.): *Latinization, Local Languages and Literacies in the Roman West*. Oxford, Oxford University Press, 2024. 197.

⁸⁴ ChLA 1, 49, 9; ChLA 2, 131, 19

egyes telkeket és *vassus*-okat, tehát a rajta élő jobbágyokat⁸⁵ is. A *drappus* szó pedig egy Rangendingen városából származó okiratban fordul elő, és szövetet, ruhadarabot jelöl:⁸⁶ a jámbor Heriger ugyanis a helyi Szent Péter templomnak juttat bőkezű adományt, a szerződés azonban rögzíti, hogy cserébe az adományozó évente vászonruhát, két évente gyapjúruhát, három évente két darab egyharmad *solidus* értékű szövetet, azaz *drappust* kap.⁸⁷ A szövegben a *drappos* helyett *traps* áll: ez a klasszikus latintól való olyan nyelvi eltéréseket példáz, mint amilyen a *syncope posttonica* ('o' kiesése), a hosszú mássalhangzók *simplex*szerű alakulása (pp helyett p), valamint a 'd' 'r' hang előtti zöngétlenedése.

1.6 Arámi nyelvi hatás

Az arámi kifejezés egy Canterbury közjogi dokumentumban található, és az eddig elemzett lexikológiai jelenségektől eltérően nem az őslakosság és a római nép kulturális kölcsönhatásaként került a latin nyelvbe. A britanniai dokumentum nem más, mint a korábban, a *vox Graeca* kapcsán már megemlített 3, 195-ös számozású adománylevelél Egcberrht királytól. A *maranatha* kifejezés közvetlenül a már korábban a *vox Graeca* kapcsán kiemelt *anathema* kifejezést követi a szankciós átok végén: „Ha örököseim vagy utódaim közül valaki szembe merészel szállni ezzel a kegyes ajándékkal, és rosszindulatú és irigy szívvel megpróbálja megsérteni azt, legyen *anathema*, *maranatha*!”⁸⁸ A két szó arámi nyelven körülbelül annyit tesz: „Jöjj Uram.”, vagy „Eljön az Úr”, avagy a patrisztikus hagyomány szerint: „Eljött az Úr.”⁸⁹ A kifejezés egyházi szövegből kerülhetett a britanniai oklevélbe, mégpedig álláspontom szerint Pál Korinthusiakhoz írt levelének 16, 22 szakaszának átvételével: *Si quis non amat Dominum nostrum Jesum Christum, sit anathema, Maran Atha*.⁹⁰ A félmondat se az eredetiben, se a Vulgata szövegében, se a magyar bibliaváltozatokban nincsen lefordítva, a Szent István Társulat kiadásának szövegében így szerepel: „Aki az Urat nem szereti, átkozott legyen! Marana tha!” A *maranathát* Pál levelének e szakaszában általában liturgikus szempontok szerint úgy értelmezik, mint a fent idézett tiltást követő invokációt, hogy Krisztust legyen jelen az Eucharishtiában.⁹¹ Mások azonban a átokformula részeként tartják számon a *maranathát*,

⁸⁵ NIERMEYER i.m. 1063-1065

⁸⁶ TLL 5, 1, 2067, 35

⁸⁷ ChLA 2, 131, 19-20: *linina vestita ad unum annum et lana vestita ad annos duos et traps duas tremissas valentes ad tres annos et esca autem*

⁸⁸ ChLA 3, 195, 14-16

⁸⁹ DUNPHY, Walter: *Maranatha Development in Early Christology. Irish Theological Quarterly*, 37:4. 1970. 294.

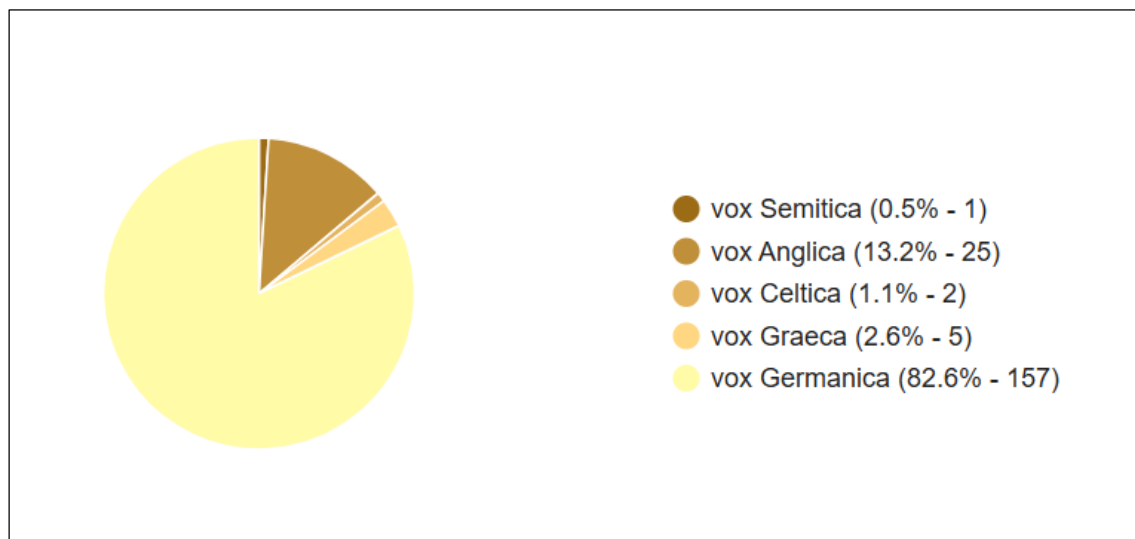
⁹⁰ 1Kor 16, 22

⁹¹ ROBINSON, John Arthur Thomas: *Traces of a liturgical sequence in 1 Cor. 16. 20-24. The Journal of Theological Studies*, 4:1, 1953. 38-41.

nem pedig egy, a következő liturgikus részre átvezető felhívásként: tehát az egyik értelmezés szerint maga az Úr jöjjön személyesen megtorolni a sérelmet, egy másik szerint a *maranatha* voltaképpen egy 'ámen' szerepét tölti be, annak megfeleltethető.⁹² Akárhogyan is, az bizonyos, hogy a ChLA szövegében a kontextustól elszakítva található meg a kifejezés, álláspontom szerint a *maranatha* kifejezést a *sit anathema, maranatha* szentírási szakasz részeként értelmezve adaptálták egy az egyben a ChLA korpuszába, még hozzá úgy, hogy annak pontos jelentésével nem is voltak tisztában.⁹³

1.7 Következtetések

A ChLA korpuszának kölcsönszavai közül a germán eredetű szavak fordulnak elő leggyakrabban, ezeket pedig az óangol követi. A korpusz mindössze 5 görög nyelvi hatást dokumentál, valamint két kelta kifejezés van: a fentebb említett *drappus* és *vassus*, míg az egyetlen arámi szó a bibliai eredetű *maranatha*.

3. ábra: A ChLA 8. századi okleveleiben a kölcsönszavak megoszlása

A gall-kelta nyelvi hatások elsősorban mindennapok szavait befolyásolták. Az angolszász lexikológiai hatások jól megfigyelhetően elsősorban földrajzi neveket érintettek (égtájak, határvonal, kikötő), feltehetően az ügylet tárgyát képező ingatlanok angolszász leírásában, nevében ezek a terminusok szerepelhettek. Az egyetlen arámi származású szó érthető módon nem közvetlen kontaktus révén jelenik meg a britanniai anyagban, hanem a Biblia közvetítése

⁹² MOULE, Charles Francis Digby: A Reconsideration of the Context of Maranatha. *New Testament Studies*, 6:4, 1960. 309-310.

⁹³ Ez a *maranatha* esetében gyakori jelenség, lásd: DUNPHY i.m. 294⁴.

révén. Az is megfigyelhető, hogy Pál Korinthusiakhoz írt levelének utolsó szakaszának egy az egyben való átvételével került az egyházi latinba. Hasonló okok vezettek az *anathema* görög szó megjelenéséhez is (mely az egyik esetben a *maranathá*val együtt szerepel): ugyanis láthatóan nem az eredeti (istenségnek szentel ajándék) jelentésben, hanem az egyházi latinban használt értelemben jelenik meg az oklevélben is a szó. Raetiában elsősorban hétköznapi, és főként is a vidéki gazdaságok életét meghatározó szavakat érintették a lexikológiai jelenségek (*hoba, marca, friscinga, maldrum*); míg Etruriában és Campaniában fontos jogi kifejezések kerültek helyettesítésre germán jövevényszavakkal, illetve új szavak jöttek létre mindaddig nem létező (longobárd) jogintézmények megnevezésére: elég csak példaként említeni a *wadium, morgincaput*, és a *sculdais* szavakat.

Úgy gondolom, hogy ezek a kölcsönszavak jól illusztrálják a főbb nyelvi kölcsönhatásokat a Birodalom egykori területén: látható ugyanis, hogy az angolszász és kelta hatások csak lokálisak: a helyi lakosság által beszélt nyelv egyes szavai csak közvetlen környezetükben tudtak bekerülni a latin nyelvű szövegekbe. Ezzel szemben germán hatások a germán provinciák dokumentumai mellett felbukkannak közép-Itáliai szövegekben, tehát a helyi használaton túl, a Birodalom szíve felé is terjedtek. A görög hatások még messzebbre nyúlnak, a britanniai (*pincerna, coenobium, anathema*) szövegekben található kifejezések esetén valószínűsíthető, hogy ezeket a szavakat először a görögből vehette át a klasszikus (itáliai) latin, majd onnan került át britanniai (egyházi) nyelvhasználatba. Végezetül az arámi hatás sem közvetlen nyelvcsere eredménye, hanem egy bibliai szakasz egy az egyben való átvételéről van szó, ráadásul még azt sem lehet kizárni, hogy annak pontos jelentésével az implementáció során nem voltak tisztában.

2. Második rész: szemelvények a ChLA okleveleinek jogi terminológiájából

2.1 Bevezetés

Ahogy a dolgozat első részében említésre került, a 8. századi pergamenek jelentős lexikológiai eltéréseket tartalmaznak, ezek közül egyes kifejezések nemcsak etimológiai, dialektológiai szempontból kiemelkedőek, hanem a széthullott Római Birodalom egykori területeinek középkori jogfejlődésének is emléket állítanak. A tanulmány következő fejezete tehát a ChLA jogi nyelvezetére fókuszál, amely az oklevelekben található klasszikus római jogi terminusok áttekintését követően, a középkori jogfejlődés olyan termékeire fókuszál, mint amilyenek az

előző fejezetben is említett *morgincaput*, *wadium*, ezt követően pedig a *postheres-proheres* kifejezések pontos jelentésének vizsgálatára kerül sor.

2.2 A ChLA klasszikus jogi nyelvezete

A ChLA szövegeiben természetesen a középkori jogfejlődés termékei mellett szilárd alapként vannak jelen az ókori Róma alapvető jogi kifejezései. Azonban fontos külön kategóriaként kezelni az olyan római jogi kifejezéseket, amelyek nemcsak a jogi szakszövegek, a jogi szaknyelv kizárólagosan használt kifejezései, hanem a mindennapokban is használatosak: *heres* (örökös),⁹⁴ *traditio* (átadás),⁹⁵ *emptio venditio* (adás-vétel)⁹⁶ *possessio* (birtok).⁹⁷ Az ilyen jogi, de köznapi kifejezéseket el kell különíteni a szűkebb értelemben vett terminus technicusoktól azon csoportjától, mely a jogi szakszövegek sajátja, és a hétköznapi szóhasználatot kevésbé jellemzi: *fideiussor*⁹⁸ (kezes);⁹⁹ *pignus*¹⁰⁰ (kézizálog);¹⁰¹ *ususfructus* (haszonélvezeti jog)¹⁰² és igenevei;¹⁰³ *stipulatio*;¹⁰⁴ *sponsio* és annak igéje, a *spondeo*. A *stipulatio* egy szóbeli kérdés és arra azonnal adott szóbeli felelet alakjában létrejött szerződés,¹⁰⁵ a *sponsio* ennek ősi formája,¹⁰⁶ amelyet három *clusiumi* pergamen is említ.¹⁰⁷ Érdeemes felhívni a figyelmet *stibulacione subnexa* (=stipulációval kikötve) szópárra, amely ebben az alakban, ezekkel a nyelvi eltérésekkel (p > b *consonantismus*, i > e *vocalismus*, ti/te *commutatio*) több Sankt Gallen-i oklevélben megtalálható.¹⁰⁸

⁹⁴ HEUMANN, Hermann Gottlieb – SECKEL, Emil: *Heumanns Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*. Jena, Gustav Fischer, 1926. 236.

⁹⁵ HEUMANN – SECKEL i.m. 588.

⁹⁶ HEUMANN – SECKEL i.m. 169.

⁹⁷ HEUMANN – SECKEL i.m. 439.

⁹⁸ ChLA 16, 621, 11

⁹⁹ HEUMANN – SECKEL i.m. 213.

¹⁰⁰ ChLA 12, 534, 3; ChLA 39, 1126, 21

¹⁰¹ HEUMANN – SECKEL i.m. 430.; bővebben: BRAUKMANN, Michael. *Pignus: das Pfandrecht unter dem Einfluss der vorklassischen und klassischen Tradition der römischen Rechtswissenschaft*. Göttingen, Wallstein, 2008.

¹⁰² Heumann 606.

¹⁰³ ChLA 35, 1028, 5; ChLA 35, 1029, 12; ChLA 39, 1153, 12; ChLA 40, 1164, 9 etc.

¹⁰⁴ ChLA 16, 622, 17; ChLA 1, 46, 11; ChLA 1, 48, 9; ChLA 1, 51, 9; ChLA 1, 56, 9; ChLA 1, 90, 18; ChLA 2, 112, 12; ChLA 2, 116, 10

¹⁰⁵ WATKIN, T. G.: *Stipulatio*. *The Journal of Legal History*, 11:3. 1990. 447–450.

¹⁰⁶ Bővebben lásd: MAGDELAIN, André: *Essai Sur Les Origines de La Sponsio*. Paris, TEPAC, 1943.

¹⁰⁷ ChLA, 23, 734, 19; ChLA 23, 737, 18; ChLA 23, 742, 18

¹⁰⁸ ChLA 1, 64, 11; ChLA 1, 62, 13; ChLA 2, 109, 9; ChLA 2, 117, 10

2.3 A ChLA középkori jogi nyelvezete

E klasszikus kifejezések mellett megjelennek középkori eredetű szavak is, amelyek közül e rövid bevezetésben fontos ismertetni a legjelentősebbeket, ezek ugyanis a középkori jogfejlődés termékeiként párhuzamba helyezhetők a klasszikus római jog fennmaradt kifejezéseivel, jól szemléltetve az észak-itáliai területen a korszak két pilléren támaszkodó jogrendszerét.

Az ún. *morgincaput* (*morgingab*, *morgincap*, *morgengabe*) hozománytípust a longobárdok terjesztették el Itáliában, ez a férj által a feleségnek, a szüzesség „elismeréséül,”¹⁰⁹ a nászéjszakát követő reggelen adott ajándék volt, amely általában a férfi vagyonának egynegyed részét foglalta magában.¹¹⁰ A *morgincaput* két szövegben kerül említésre: egy campaniai és egy etruriai dokumentumban: ezek egyike 792-ből származik, és (az oklevél szerzőjének szavaival élve) egy „*chartula morgincaput*,” azaz az ajándékozást tanúsító hiteles okirat,¹¹¹ amelyben Alderisius vagyonának egynegyedét juttatja feleségének, Cuntrudának. A másik dokumentum 794-es keltezésű adásvételi szerződés, melyben egy Sindruda nevű nő a *morgincaput*ként (a szövegben: *monganicaput*)¹¹² kapott házát és birtokait adja el.

A *wadium* szintén germán eredetű jogi kifejezés, amely a ChLA korpuszában az egykori Etruria provincia területén fordul elő.¹¹³ Általában a római jog *pignus*ával szokás azonosítani, azaz kézizálogot jelent.¹¹⁴

A lombard jog idegenkedett az ingyenes szerződésektől; az ajándékozást így a *launechild* által tették visszterhessé. A kifejezés – ami Liutprand törvényeiből ismert¹¹⁵ – egy olyan „apróságot” jelentett, amelyet mint „vizsontajándékot” a megajándékozottnak kellett az ajándékozónak adni ahhoz, hogy érvényes legyen a szerződés.¹¹⁶ A *launechild*¹¹⁷ vagy

¹⁰⁹ RÉAL, Isabelle: Entre mari et femme: dons réciproques et gestion des biens à l'époque mérovingienne d'après les chroniques et les Vies de saints. In: Bougard, François (ed.): *Dots et douaires dans le haut Moyen Âge*. Rome, École Française de Rome, 2002. 390.

¹¹⁰ BARTOLI, Langelì Attilio: Après la «Morgengabe»: Donations nuptiales et culture juridique dans l'Italie communale. In: Bougard, François (ed.): *Dots et douaires dans le haut Moyen Âge*. Rome, École Française de Rome, 2002. 123.

¹¹¹ ChLA 20, 701, 18-22

¹¹² ChLA 39, 1142, 8

¹¹³ ChLA 23, 743, 25; ChLA 38, 1098; ChLA 38, 1106; ChLA 40, 1156

¹¹⁴ NÓTÁRI, Tamás. (2013). Law of contracts in Lex Baiuvariorum. *Zbornik radova Pravnog fakulteta*. 47:1. 2013. 346.

¹¹⁵ PAPPENHEIM, Max: *Launegild und Garethinx: ein Beitrag zur Geschichte des germanischen Rechts*. Breslau, Wilhelm Koebner, 1882. 1.

¹¹⁶ VAL DE LIÉVRE, Anton: *Launegild und Wadia: Eine Studie sus dem langobardischen Rechte*. Innsbruck, Verlag der Wagnerischen Universitaets. 1877. 1-7.

¹¹⁷ ChLA 24, 756, 11; ChLA 23, 745, 27; ChLA 23, 745, 29

*launegild*¹¹⁸ három etruriai szövegben fordul elő. A dolgozat első felének görög jövevényszavai kapcsán került említésre Valderamus, aki fiának, Radónak ajándékozta mindenét, ugyanis fia neki „*multa erga inpendere visus est.*” Itt a *launegild* szerepét egy szalag töltötte be.¹¹⁹ Iohannes 775-ben mostohafiaira, Maurinusra és Lupulusra hagyta mindenét, és egy pár kesztyűt kapott ellenajándékként.¹²⁰ A korábbiakhoz hasonlóan Audipertus a halála esetére szóló ajándékozása *launegild*jeként unokaöccseitől egy aranygyűrűt kapott.¹²¹

A középkorban keletkezett jogi kifejezések közé illeszthető a *postheres* is, amely a ChLA gyűjteményének több oklevelében is fontos szerephez jut. A kifejezés létrejötte és értelmezése azonban sok kérdést vet fel. A dolgozat hátralevő részében célom a *postheres* kifejezés eredetének és pontos jelentésének feltárása, amelyhez a korabeli középkori magánjogi dokumentumokon túl, az ókor egyes primer forrásain, tárgyi emlékein keresztül vezet az út.

2.4 A *postheres* és a *proheres* jelentésváltozatairól

2.4.1 Elméleti bevezetés

A klasszikus római joganyag a *heres* (örökös) kapcsán különféle típusokat különböztet meg, és jelentős elhatárolásokat tartalmaz: ilyen például a teljes örökséget megszerző *heres ex asse*, mellyel annak törtrésze (leggyakrabban tizenkettedrészekben mért, *ex uncia*) nevezett örökösök állíthatók párhuzamba.¹²² Szintúgy lényeges tipizálni az örökség megszerzése szempontjából az örökösöket: míg az ún. a *heres 'domesticus'*¹²³ az örökséget az örökhagyó halálával *ipso iure* szerzi meg,¹²⁴ addig a *heres extraneus* az örökséget két lehetséges módon: a *cretio* jognyilatkozatával, vagy a *pro herede gestio* aktusával szerezheti meg.¹²⁵ A *coheres* mint társörökös is gyakran megjelenő kifejezés a Digestában;¹²⁶ csakúgy a *heres substitutus*,¹²⁷ ami alapesetben helyettes örököst (*substitutio vulgaris*), serdületlen (*substitutio pupillaris*)¹²⁸

¹¹⁸ ChLA 24, 754, 14; ChLA 24, 754, 18

¹¹⁹ ChLA 24, 756, 11

¹²⁰ ChLA 24, 754

¹²¹ ChLA 23, 745, 28

¹²² KASER, Max: *Das römische Privatrecht: das altrömische, das vorklassische und klassische Recht*. München, C. H. Beck, 1955. 572.

¹²³ *Heredes domesticus* nem eredeti római jogi *terminus technicus*, hanem a *sui heredes* és a *heredes necessarii* pandektista összefoglaló neve, lásd: Kaser i.m. 595.

¹²⁴ Kaser i.m. 594-596.

¹²⁵ Ulp. 22, 25

¹²⁶ Tryph. D. 28, 2, 28 pr.; Ulp. D. 29, 2, 21, 3; D. Pomp. 29, 2, 36; Ulp. D. 30, 34, 12; Ulp. D. 32, 11, 23 etc.

¹²⁷ Inst. 2, 15-16

¹²⁸ Bővebben lásd: FINAZZI, Giovanni: *La sostituzione pupillare*. Napoli, Jovene Editore, 1997.

vagy örült gyermek (*substitutio quasi pupillaris*) helyettesítése esetén utóörököst jelöl.¹²⁹ A helyettes örökösre olykor a feliratos emlékek *heres secundus*ként utalnak.¹³⁰ Ezek tehát az örökösre vonatkozó, a klasszikus joganyagban előforduló főbb terminus technicusok, mindez azért lényeges, mert a ChLA mindezen túlmenően tartalmazza még a *proheres*, illetőleg *postheres* kifejezéseket is.

2.4.2 *Postheres* ChLA korpuszában

Maga *postheres* kifejezés a feldolgozott ChLA anyagban öt helyen jelenik meg,¹³¹ és mindegyik esetben egy szerződés megtámadásának szankciójaként jelenik meg. 789-ben Adalbertus és Volffretus nagylelkűen adományoztak a Sankt-Galleni kolostornak: Hachinga faluban egy ház és az ahhoz tartozó erdő és földbirtok, négy tanya, valamint tíz név szerint említett jobbágy tulajdonjogát ruházták az intézményre. Ezt követően így rendelkeztek:¹³² „Ha valaki, – ami nem hiszem, hogy megtörténik – akár én magam, vagy örököseim vagy *posthereseim* közül valaki az általam tett ajándékozással szembe merészelne szállni, fizessen bírságot a *fiscus*nak, azaz tíz font aranyat, és öt font ezüstöt legyen köteles megfizetni, és amit vissza akar követelni, azt ne legyen képes.”

Az egykori *Germania Superior* provincia területén a 2. század 120-as sz. oklevél egy adásvételi szerződést örökít meg, amelyben Cundhartus Agino püspökre ruházza Teotingis városában atyjától és bátyjától örökölt vagyonát: házakat, épületeket, jobbágyokat, kerteket, gyümölcsösöket, mezőket, réteket, erdőket, legelőket, utakat, vizeket és vízfolyásokat, ingó és ingatlan javakat, megművelt és megműveletlen földeket. A szerződés 200 *solidus* vételár ellenében teljes tulajdonjogot biztosít a püspöknek, és szankciókat állapít meg a jövőbeni jogviták esetére: „Ha pedig valaki, – ami nem hiszem, hogy lesz – akár én magam, vagy örököseim vagy *posthereseim* közül valaki, vagy bármelyik ellenérdekű fél – meg akarja

¹²⁹ MOUSOURAKIS, George: *Fundamentals of Roman Private Law*. Berlin-Heidelberg, Springer-Verlag, 2012. 290-291.

¹³⁰ RIU 720

¹³¹ ChLA 1, 60, 9; ChLA 1, 75, 10; ChLA 2, 120, 5; ChLA 2, 121, 9; ChLA 2, 131, 9

¹³² ChLA 2, 121, 8-11: *Si quis vero, quod fieri non credo, si ego ipse aut ullus heredum meorum vel postheredum, qui contra hanc donationem a me factam venire presumpserit, sociante fisco multa conponat, id est <auri> libras X, argenti pondera V coactus exsolvat, et quod repetit evindicare non valeat (...)*

dönteni valamilyen módon ezt az adásvételt, fizessen bírságot a *fiscus*nak, azaz három uncia aranyat és öt font ezüstöt végrehajtás terhe mellett fizessen meg.”¹³³

A dolgozat első felében már említett Heriger 795-ben Rangendingen városában a Szent Péter templomnak „földeket, réteket, legelőket, mezőket, erdőket, vizeket és vízfolyásokat”¹³⁴ adományozott; cserébe Audadcar, a pap a templom nevében a klasszikus római jog *alimenta* hagyomány¹³⁵ tartalmával megfeleltethető juttatást ígért neki. Az *alimenta* tartalmát illetően Iavolenus meghatározása az irányadó: *Legatis alimentis cibaria et vestitus et habitatio debebitur, quia sine his ali corpus non potest: cetera quae ad disciplinam pertinent legato non continentur*,¹³⁶ *nisi aliud testatorem sensisse probetur*.¹³⁷ Tehát ez a juttatás általában évente vagy havonta ismétlődik, kedvezményezettje ételt (*cibaria*), hasonlóképpen ruházatot (*vestitus*) kap, de lakhatást (*habitatio*) is tartalmazhat. Heriger a klasszikus meghatározáshoz hasonlóan évente vászonruhát, két évente gyapjúruhát, három évente két darab egyharmad *solidus* értékű szövetet kap, valamint élelmet, azaz a klasszikus római jog *alimentájának cibaria* valamint *vestitus* összetevőjét.¹³⁸ Heriger oklevelében a jogügylet érvénytelenítésére tett szándék szankciója az előző két esethez hasonlóan így hangzik: „Ha valaki, – ami nem hiszem, hogy megtörténik – akár én magam, vagy örökösöm vagy *posthereseim* közül valaki ezt az általam tett tulajdonátruházást meg akarná dönteni, elsőként vonja magára Isten haragját, fizessen bírságot a *fiscus*nak, azaz három uncia aranyat és öt font ezüstöt végrehajtás terhe mellett fizessen meg.”¹³⁹ Tehát jelen oklevél annyiban el is tér a korábbiaktól, hogy átkot is

¹³³ ChLA 2, 120, 5-6: *Si quis vero, quod esse non credo, si ego ipse aut ullus de heredibus meis vel postheredum meorum aut quislibet opposita persone, qui contra hanc vinditionem aliquid inrumpere voluerit, sociante fisco multo conponat, id est auri uncias III et argenti pondera V coactus exsolvat.*

¹³⁴ ChLA 2, 131, 7-8: *terris, pratis, pascuis, campis, silvis, aquis aquarumque decursibus*

¹³⁵ Bővebben lásd: WYCISK, Francistzek: „Alimenta” et „victus” dans le droit romain classique. *Revue historique de droit français et étranger*, 1972, 50:2. 205-228.

DI NISIO, Valeria: *Alimenta et Vestiarium Legata*. In MURILLO VILLAR, Alfonso – CALZADA GONZÁLEZ, Aránzazu – CASTÁN PÉREZ-GÓMEZ, Santiago (eds.): *Homenaje Al Profesor Armando Torrent*. Madrid, Dykinson, 2016. 235-241.

ALBURQUERQUE, Juan Miguel: Alimentos y Provisiones: Observaciones y Casuística en Tema de Legados (D. 34, 1 y D. 33, 9). *Revista de Derecho de la UNED*, 2007:2. 13-37.

¹³⁶ Iav. D. 34, 1, 6: „Az alimenta-hagyományok esetén élelem, ruházat és lakhatás fog járni, mivel a testet táplálni mindezek nélkül nem lehet: egyebeket, az oktatásig terjedően nem tartalmaz a hagyomány,

¹³⁷ Paul. D. 34, 1, 7: *hacsaknem bebizonyosodik, hogy az örökhagyó másként nem vélekedett.*”

¹³⁸ ChLA 2, 131, 19-20: *linina vestita ad unum annum et lana vestita ad annos duos et traps duas tremissas valentes ad tres annos et esca autem*

¹³⁹ ChLA 2, 131, 9-12: *Si quis vero, quod fieri non credo, si ego ipsi aut ullus heredum vel postheredum meorum, qui contra hanc tradicionem a me facta inrumpere voluerit, inprimis iram dei incurrat et sociante fisco multa conponat, id est auri liberas III, argento pondura V coactus exsolvat.*

tartalmaz, amely egyébiránt nem ritka eleme középkori egyházi magánjogi dokumentumoknak.¹⁴⁰

A ChLA 1, 75 oklevélben egy az egykori Raetia provincia területén élő nő, Emthrudis, és fia, Gaervinus vagyonukat a Sankt Galleni kolostornak adományozták. Az ajándékozási szerződésben foglalt büntetés szövegezése (amely majdnem egy az egyben megegyezik ChLA 1, 60 oklevélben foglalt szankció megfogalmazásával)¹⁴¹ így hangzik: Ha pedig valaki, – ami nem hisszük, hogy megtörténik – akár mi magunk, vagy örököseim vagy *posthereseim* közül valaki, vagy bármelyik ellenérdekű fél – szembe akar szállni az általunk tett tulajdonátruházással, vagy meg akarja azt sérteni azt, fizessen bírságot a *fiscus*nak, azaz három uncia aranyat és öt font ezüstöt végrehajtás terhe mellett fizessen meg, és magát a kolostort a visszakövetelés (összegének) kétszeresével kárpótolja.”¹⁴² Tehát itt a *fiscus*-on túlmenően a kolostornak is bírságot lenne köteles fizetni a jogügylet érvénytelenítésére törekvő ajándékozó, *heres*, vagy *postheres*.

2.4.3 *Proheres* ókori és középkori forrásokban

Miként értelmezhető, és honnan ered a klasszikus latinban elő sem forduló *postheres* kifejezés?

Véleményem szerint a *postheres* jelentésének és létrejöttének magyarázatához fontos megvizsgálni egy másik, középkori pergamenekben előforduló, igen hasonló kifejezést: a *proherest*. A *proheres* a ChLA korpuszban mindösszesen kétszer fordul elő, az egykori Germania Superior tartomány területéről származó okiratokban található meg,¹⁴³ valamint feltételezhető, hogy egy harmadik, Raetiai dokumentumban is szerepelhetett a szó, azonban a pergamen sérülése miatt nem olvasható a szövegrészlet, amely a kifejezést (vagy a *postherest*) valószínűsíthetően tartalmazza.¹⁴⁴

¹⁴⁰ LEESON, Peter T.: “God Damn”: The Law and Economics of Monastic Malediction, *The Journal of Law, Economics, and Organization*, 2014, 30/1. 193–216.

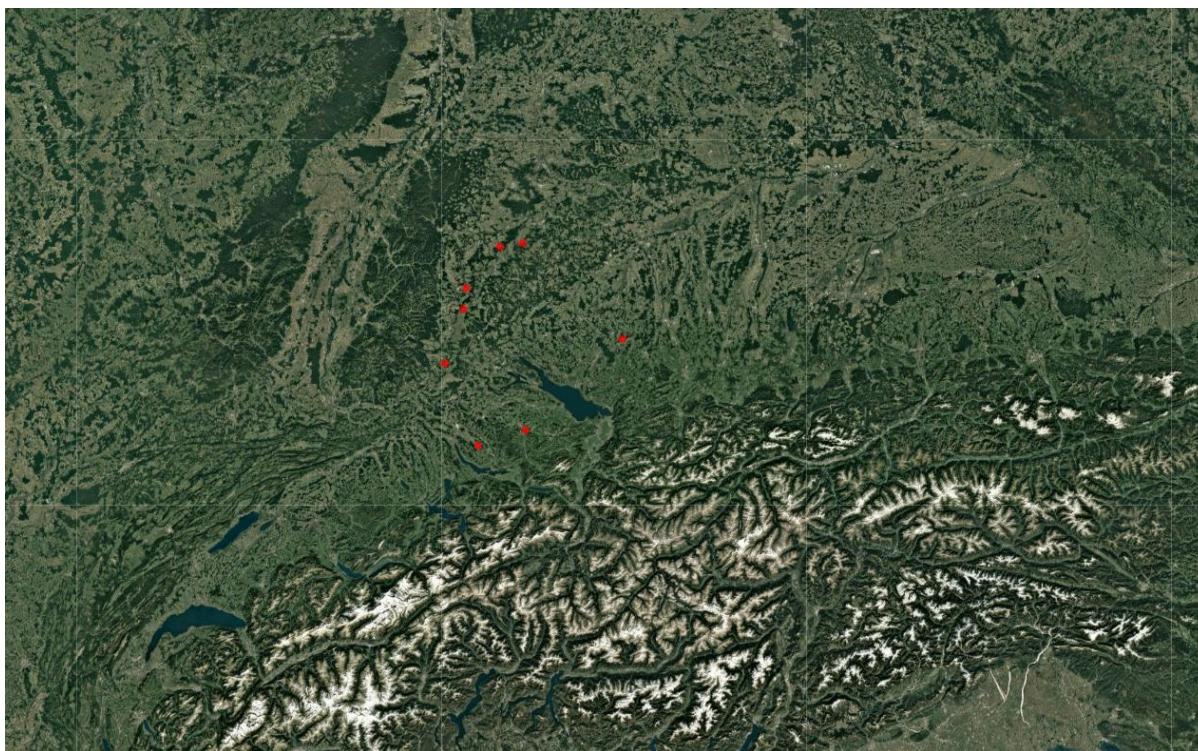
¹⁴¹ ChLA 1, 60, 8-10: Si quis vero, quod esse futurum non credo, si ego ipse aut ullus heredum meorum vel postheredum, qui contra hanc cartulam a me factum venire temptaverit aut eam infringere voluerit, partibus fische multa conponat, id est auri untias. IIII ., argenti pondura quinque coactus exsolvat

¹⁴² ChLA 1, 75, 9-12: Si quis vero, quod fieri non credimus, si nos ipsi aut ullus heredum vel postheredum meorum aut quislibet ulla opposita persona, qui contra hanc cartulam traditionis a nos factam venire aut eam infringere voluerit, sociante fisco multa conponat id est auri untias III et argenti ponduos V coactus exsolvat, et ad ipsum monasterium duplam repetitionem restituat

¹⁴³ ChLA 2, 137; ChLA 2, 116

¹⁴⁴ ChLA 2, 136

Az egyik, egy 787-es datálású oklevél egy Himma nevű nő adományát rögzíti a Sankt Galleni kolostornak, amely a viza-i birtokát, mind a jelenlegi, mind a jövőbeni szerzeményeit a kolostorra ruházta át. A jogügylet megtámadása elleni kikötéseket is részletezi, beleértve a kiátkozást (legyenek kiátkozva a szent és sérthetetlen oltároktól!) és a pénzbüntetést: *Si quis vero, quod fieri non credo, si ego ipsa, quod absit, aut aliquis de heredibus meis vel proheredibus seu qualibet opposita persona, qui contra hanc donationem venire voluerit, a sacris sanctis altaribus excommunicetur et insuper una cum sociante fisco auri uncias tres quoactus exsolvat (...)*¹⁴⁵ A 2, 127-es oklevél jegyezte fel Pebo Essindorf és Heidkauge helységekben lévő ingatlanainak adományozását a Sankt Galleni kolostornak. Tartalmazta az adományozott birtokok részletes jegyzékét, tanúkkal igazolta az átruházás érvényességét, valamint meghatározta az adományozás megtámadására vonatkozó büntetéseket: *Si quis vero, quod fieri non credo, si ego ipse aut ullus de heredibus aut proheredibus meis istam traditionem infringere voluerit, sociante fisco multa conponat, id est auri untias IIII et argenti pondera sex coactus persolvat (...)*¹⁴⁶

4. ábra: A ChLA 8. századi okleveleiben a proheres és postheres kifejezések előfordulása

¹⁴⁵ ChLA 2, 116, 7-10

¹⁴⁶ ChLA 2, 137, 7-9

A fentiek alapján levonható néhány következtetés. Először is, hogy a *proheres*re és a *postheres*re vonatkozó adatok helyileg egymáshoz igen közel találhatóak, mindegyik a Bodeni tó közvetlen térségéből származik. Másodszor, többségük a Sankt Gallen-i kolostorhoz kapcsolódó okirat, leszámítva kettőt: a rangendingeni tartási kötelezettséggel terhelt ajándékozási szerződést, amelyet a Szent Péter templommal kötött Heriger, valamint Cundhartus és Agino, Konstanz püspökének adásvételi szerződését.

Harmadszor, látható, hogy a ChLA okleveleiben a *postheres* és a *proheres* kifejezések ugyanabban a kontextusban szerepelnek, ami alapján három lehetséges értelmezési lehetőség merül fel: 1) a két kifejezés jelentése azonos, 2) a két kifejezés nagyon hasonló jelentésű, mindenhol szinonimaként kezelik őket, 3) a két kifejezés eredetileg mást jelentett, de a Bodeni tó térségének egyházi szóhasználatában keverik őket.

A jelentés megfejtése érdekében szükséges megvizsgálni a kifejezést más szövegek, feliratok kontextusában is. Míg a *postheres* csak a középkorban bukkan fel, addig több olyan ókori feliratot is található, ami megemlíti a *proheres* kifejezést. Kr.u. 2. századi *Africában* Nanneia Instania Fida papnő két, összesen 30.000 *sestertius* értékű *colossus* emelésére tett ígéretet Marcus Aurelius¹⁴⁷ és Verus¹⁴⁸ számára, ezt a fogadalmát *proherese*, Gaius Terentius Iulianus teljesítette. De a Kr.u. 1. századból is fennmaradt egy temetkezési felirat Tarentumból, ami megemlíti a *proherest*.¹⁴⁹

A kifejezés megtalálható *Formulae Andecavenses* mintaokiratgyűjteményében is, egy felszabadítási formula részeként: *nullius tibi heredum hac proheredum meorum nec servitium nec nullum obsequium tradebere cognuscas*.¹⁵⁰ De egy 534-ből származó a római Szent Péter Bazilikához tartozó feliratos emlék is megemlíti a szimónia-tilalomról szóló szövegben: *si quis vero quae dederit aut promiserit eodem superstite timuerit publicare, ab heredibus vel proheredibus eius ecclesia repetat (...)*¹⁵¹

¹⁴⁷ ILAfr. 561

¹⁴⁸ CIL 8, 26529

¹⁴⁹ EDR 137223

¹⁵⁰ Form. Andec. 20, 9-11: Legyen köztudott, hogy sem az örököseim, sem a *prohereseik* nem róhatnak rád semmilyen szolgálatot vagy kötelezettséget.

¹⁵¹ Ha pedig valaki, aki adott vagy ígért valamit, fél azt még életében nyilvánosságra hozni, az egyház visszaköveteli azt az örököseitől vagy *prohereseitől*.

Nem segít a kérdés megoldásában a szótárak értelmezése sem: olykor az örökös képviselőjeként,¹⁵² olykor közvetett örökösként, vagy az örökös örököseként,¹⁵³ másutt helyettes örökösként¹⁵⁴ (*substitutus*) értelmezik, vagy ezek mindegyikét felsorolják.¹⁵⁵

Ennek oka véleményem szerint a ChLA-s források keletkezése előtti, de a Nyugat-Római Birodalom bukását követő, viharos „köztes” időszak (6-8. század) egymásnak ellentmondó, olykor egészen logikátlan fogalomalkotásában keresendő. Ezt jól példázza Sevillai Izidor zavaros *proheres* definíciója: *proheres* az aki, az örökös helyében jár el, *quasi* az örökös helyett: lehet pedig *institutus* vagy *susbsstitutus*.¹⁵⁶ Tehát itt Izidor voltaképpen az örökös képviselőjeként nevesíti a *proherest*, aki lehet az örökös kinevezett örököse (*institutus*), vagy a korábban említett *susbsstitutio vulgaris* esetén az örökös helyettese arra az esetre, ha az eredeti örökös valamilyen okból kiesne az öröklésből: nem tudna vagy nem akarna örökölni. Azonban a fogalom furcsasága abban is megnyilvánul, hogy Izidor, amikor az örökösként való eljárást említi, hozzámoss mindezekhez még egy fogalmat, a korábban említett *pro herede gestiót*: az egyik módot, amivel a házon kívüli örökös megszerezheti az örökséget: „örökösként jár el az, aki az hagyatéki tárgyakkal mintegy tulajdonosként bánik, például aki a hagyaték tárgyait aukcióra bocsátja vagy a hagyatéki rabszolgáknak élelmet ad.”¹⁵⁷ Tehát a *proheres* definíciójában Izidor egyszerre utal az örökös képviselőjére (*qui loco heredis fungitur*), aki a *pro herede gestio* lényegének megfelelően mintegy örökösként jár el (*quasi pro herede*), aki lehet az örökös kinevezett örököse (*heres institutus heredis*), vagy az örökös helyettese (*substitutus*).

Szintén ehhez a zavaros fogalomalkotási sorhoz lehet kapcsolni a Lex Romana Burgundionum 6. századi *proheres* fogalmát. Érdekes módon itt a definíciót a törvénykönyv úgy teremti meg, hogy az állami kitüntetések adományozása kapcsán visszautal a Codex Theodosianus rendelkezésére, miszerint ezeket az adományokat az örökösök, és a későbbi leszármazóik: fiak és unokák is megöröklik, de míg a CTh szövegében¹⁵⁸ az *originem filiorum nepotumve* (a fiak

¹⁵² *proheres*: TLL 10, 2, 1779, 68

NIERMEYER i.m. 860.

¹⁵³ *proheredes*: TLL 10, 2, 1779, 75

¹⁵⁴ FINÁLY Henrik: *proheres*. In *A latin nyelv szótára*. Budapest, Franklin Társulat, 1884. 1590.

¹⁵⁵ TLL 10, 2, 1779, 68

¹⁵⁶ Isid. Orig. 9, 5, 2

¹⁵⁷ Ulp. 22, 26: *Pro herede gerit, qui rebus hereditariis tamquam dominus utitur, velut qui auctionem rerum hereditariarum facit, aut servis hereditariis cibaria dat.*

¹⁵⁸ CTh. 11, 20, 4 pr.: *Largitates tam nostrae clementiae quam retro principum ex eo tempore, quo in bene meritis de re publica conferuntur, tenere perpetem firmitatem praecipimus, ut, quod unusquisque meruit et recte transmisit, nec ad heredem nec ad originem filiorum nepotumve sollicitudinem revocetur; nec quisquam pro his possessionibus, quae largitate principali iam dudum in singulos quosque collatae sunt, damnosae conventionis molestiam pertimescat.*

és unokák leszármazása) található, addig a burgund törvényekben ez a három szó helyettesítésre kerül a *proheredes* fogalommal. Tehát a Lex Romana Burgundionum-ban¹⁵⁹ a *proheredes* fogalom egész egyszerűen az örökös későbbi leszármazóit jelenti.

A *postheres* kapcsán már korábban említésre került, hogy ez csak középkorban fordul elő, azok közül is inkább egyházi magánjogi szövegekben, és mindig ugyanabban a kontextusban, mint az eddig említett Sankt Gallen-i dokumentumokban.¹⁶⁰ A szótárak is kevésbé megosztottak a jelentését illetően: örökös örököseként, vagy pedig közvetett örökösként definiálják.¹⁶¹

2.5 Következtetések

Ezek alapján szükség van az eredeti hipotézisek kiegészítésére.

Véleményem szerint az első lehetőség, miszerint a két szó jelentése azonos, igencsak valószínűtlen. A *terminus technicus*ok létrehozásának általános logikájának némileg ellentmond, ha két szakkifejezést használnak ugyanarra a jelenségre. Ugyanakkor azt elképzelhetőnek tartom, hogy a *proheres* szóban, amely a kettő közül a korábbi fogalom *commutatio praefixorum* következhetett be, és a *proheres* igekötőjének tévesztésével alakulhatott ki a középkori egyházi latinban a *postheres*. A második lehetőséget is szükségessé vált elvetni, hiszen a míg a források a *postheres* jelentését illetően következtetések, addig láthatjuk, hogy a *proheres* szót igen változatos kontextusokban használják. A harmadik opciót, tehát, hogy különböző jelentésű a két szó, csak épp a Boden-i tó térségében keverik, is szükséges elvetni, méghozzá azért, mert a Sankt Gallen-i használatot megelőzően nemigen lehet nyomát lelteni a *postheres*nek, és azt követően is olyan egyházi magánjogi szövegekben szerepel, amelyekre hatást gyakorolhattak a Sankt Gallen-i források. Tehát tanulmányomban amellet foglalkozom állást, hogy a *postheres* kifejezés az ókori *proheres* mintájára, annak igekötőcseréjével, *commutatió*jával keletkezhetett elírásként. De természetesen az sem lehet kizárni, hogy a keletkezés nem elírás eredménye, hanem szándékos: a *proheres* zavaros definíciói és változatos használata kiüresíthették a fogalmat: és ezért a 8. század magánjogi

¹⁵⁹ Lex Burg. Rom. 1, 3: *De donationibus dominorum proprietates accipientium etiam circa heredes et proheredes lege firmatur, id est ex corpore Theodosiani libro xi, titulo xx, ad Stradium comitem rei private.*

¹⁶⁰ Lásd még: DÜMMLER, Ernst (Hrsg.): *Das Formelbuch des Bischofs Salomo III. von Konstanz: aus dem IX. Jahrhundert.* Leipzig, S. Hirzel, 1857. 21.: Carta dotis XIX, 19

BRANDI, Karl (ed.): *Urkunden und Akten: Für rechtsgeschichtliche und diplomatische Vorlesungen und Übungen.* Berlin – Leipzig, Walter de Gruyter & Co., 1932. 24.: Beate, Tochter Rachinberts, Gemahlin Landolds 17, 38.

¹⁶¹ NIERMEYER i.m. 818.

okleveleihez időszerűvé válhatott egy olyan terminus technicus létrehozása, amely az örökös örökösét jelenti, és csakis azt.

Bibliografía

ADAMIK Béla: Romanization and Latinization of the Roman Empire in the light of data in the Computerized Historical Linguistic Database of Latin Inscriptions of the Imperial Age. *Journal of Latin Linguistics* 20:1. 2021.

ALBURQUERQUE, Juan Miguel: Alimentos y Provisiones: Observaciones y Casuística en Tema de Legados (D. 34, 1 y D. 33, 9). *Revista de Derecho de la UNED*, 2007:2. 13-37.

BALOGHNÉ Bérces Katalin: Old English runes and their linguistic peculiarities. *The Odd Yearbook: essays in English linguistics by undergraduates*. 1995:1. 81-90.

BARTOLI, Langelì Attilio: Après la «Morgengabe»: Donations nuptiales et culture juridique dans l'Italie communale. In: Bougard, François (ed.): *Dots et douaires dans le haut Moyen Âge*. Rome, École Française de Rome, 2002. 123-130.

BRANDI, Karl (ed.): *Urkunden und Akten: Für rechtsgeschichtliche und diplomatische Vorlesungen und Übungen*. Berlin – Leipzig, Walter de Gruyter & Co., 1932.

BRAUKMANN, Michael. *Pignus: das Pfandrecht unter dem Einfluss der vorklassischen und klassischen Tradition der römischen Rechtswissenschaft*. Göttingen, Wallstein, 2008.

COLLIS, John. *The Celts: Origins, Myths, Invention*. London, Tempus, 2003.

CUNLIFFE, Barry. *The Ancient Celts*. Oxford, Oxford University Press. 1997.

DEPREUX, Philippe: L'apparition de la précaire à Saint-Gall. *Mélanges de l'École française de Rome*. 111:2. 1999. 649-673.

DI NISIO, Valeria: *Alimenta et Vestiarium Legata*. In MURILLO VILLAR, Alfonso – CALZADA GONZÁLEZ, Aránzazu – CASTÁN PÉREZ-GÓMEZ, Santiago (eds.): *Homenaje Al Profesor Armando Torrent*. Madrid, Dykinson, 2016. 235-241.

DU CANGE, Charles du Fresne: *Glossarium mediae et infimae latinitatis, tomus tertius*. Parisiis, Caroli Osmont, 1733.

DUNPHY, Walter: Maranatha Development in Early Christology. *Irish Theological Quarterly*, 37:4. 1970. 294-308.

DÜMMLER, Ernst (Hrsg.): *Das Formelbuch des Bischofs Salomo III. von Konstanz: aus dem IX. Jahrhundert*. Leipzig, S. Hirzel, 1857.

FELLER Laurent: «Morgengabe», dot, *tertia*: rapport introductif. In BOUGARD, François – FELLER, Laurent – LE JAN, Régine (eds.): *Dots et douaires dans le haut Moyen Âge*. Rome, École Française de Rome, 2002. 1-25.

FINÁLY Henrik: *A latin nyelv szótára*. Budapest, Franklin Társulat, 1884.

FINAZZI, Giovanni: *La sostituzione pupillare*. Napoli, Jovene Editore, 1997.

HERMAN József: *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Budapest, Tinta Kiadó, 2003.

JONES, Michael: The Failure of Romanization in Celtic Britain. *Proceedings of the Harvard Celtic Colloquium*, 1987:7. 126-145.

KASER, Max: *Das römische Privatrecht: das altrömische, das vorklassische und klassische Recht*. München, C. H. Beck, 1955.

KEESLING, M. Catherine: *The Votive Statues of the Athenian Acropolis*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

LEESON, Peter T.: “God Damn”: The Law and Economics of Monastic Malediction, *The Journal of Law, Economics, and Organization*, 2014, 30/1. 193–216.

LLOYD, Paul M.: On the definition of „Vulgar latin”: The Eternal Return. *Neuphilologische Mitteilungen*, 80:2, 1979. 110-122.

MAGDELAIN, André: *Essai Sur Les Origines de La Sponsio*. Paris, TEPAC, 1943.

MORELLE, Laurent. Les actes de précaire, instruments de transferts patrimoniaux (France du Nord et de l'Est, VIIIe-XIe siècle). *Mélanges de l'École française de Rome*. 111:2. 1999. 607-647.

MOULE, Charles Francis Digby: A Reconsideration of the Context of Maranatha. *New Testament Studies*, 6:4, 1960. 307-310.

MOUSOURAKIS, George: *Fundamentals of Roman Private Law*. Berlin-Heidelberg, Springer-Verlag, 2012.

MULLEN, Alex: Languages and Literacies in Roman Britain. In MULLEN, Alex – WILLI, Anna (eds.): *Latinization, Local Languages and Literacies in the Roman West*. Oxford, Oxford University Press, 2024. 355-401.

MULLEN, Alex: The Languages and Epigraphies of Iron Age and Roman Gaul. In MULLEN, Alex – WILLI, Anna (eds.): *Latinization, Local Languages and Literacies in the Roman West*. Oxford, Oxford University Press, 2024. 151-204.

MULLER, Henry François – TAYLOR, Pauline: *A Chrestomathy of Vulgar Latin*. Boston, D. C. Heath, 1932.

NIERMEYER, Jan Frederik: *Mediae Latinitatis lexicon minus: A medieval Latin-French/English dictionary*. Leiden, Brill, 1954.

NÓTÁRI, Tamás. (2013). Law of contracts in Lex Baiuvariorum. *Zbornik radova Pravnog fakulteta*. 47:1. 2013. 335-350.

PAPPENHEIM, Max: *Launegild und Garethinx: ein Beitrag zur Geschichte des germanischen Rechts*. Breslau, Wilhelm Koebner, 1882.

RÉAL, Isabelle: Entre mari et femme: dons réciproques et gestion des biens à l'époque mérovingienne d'après les chroniques et les Vies de saints. In: Bougard, François (ed.): *Dots et douaires dans le haut Moyen Âge*. Rome, École Française de Rome, 2002. 389-406.

ROBINSON, John Arthur Thomas: Traces of a liturgical sequence in 1 Cor. 16. 20-24. *The Journal of Theological Studies*, 4:1, 1953. 38-41.

ROUSE, William Henry Denham: *Greek votive offerings: an essay in the history of Greek religion*. Cambridge, Cambridge University Press, 1902.

HEUMANN, Hermann Gottlieb – SECKEL, Emil: *Heumanns Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*. Jena, Gustav Fischer, 1926.

SUK FONG Jim, Theodora: Naming a Gift: the Vocabulary and Purposes of Greek Religious Offerings. *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 2012:52. 310–337.

TOLLER, Thomas Northcote – SEAN, Christ – TICHY, Ondřej (eds.): *An Anglo-Saxon Dictionary Online*. Prague, Charles University, 2014.

VAL DE LIÉVRE, Anton: *Launegild und Wadia: Eine Studie sus dem langobardischen Rechte*. Innsbruck, Verlag der Wagnerischen Universitaets. 1877.

WATKIN, T. G.: Stipulatio. *The Journal of Legal History*, 11:3. 1990. 447–450.

WYCISK, Francistzek: „Alimenta” et „victus” dans le droit romain classique. *Revue historique de droit français et étranger*, 1972, 50/2. 205-228.

Rövidítésjegyzék

ChLA: BRUCKNER, Albert – MARICHAL, Robert et al. (eds.): *Chartae Latinae Antiquiores 1-118*. Lausanne – Zürich, Olten, 1954–2019.

CIL 8: WILMANN, Gustav: *Corpus Inscriptionum Latinarum VIII: Inscriptiones Africae Latinae*. Berlin, apud Georgium Reimerum, 1881.

EDR: Epigraphic Database Rome (http://www.edr-edr.it/English/index_en.php)

Form. Andec.: ZEUMER, Karl (ed.): *Formulae Andecavenses In: Formulae Merovingici et Karolini Aevi*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 1-25.

ICUR: SILVAGNI, Angelo et al. (ed.): *Inscriptiones christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores*. Roma, Ex officina libraria Doct. Befani, 1922-.

IL Afr.: CAGNAT, René – MERLIN, Alfred – CHATELAIN, Louis: *Inscriptions Latines d'Afrique (Tripolitaine, Tunisie, Maroc)*. Paris, Editions Ernest Leroux, 1923.

RIU: BARKÓCZY László - SOPRONI Sándor: *Die römischen Inschriften Ungarns. 3. Lieferung, Brigetio (Fortsetzung) und die Limesstrecke am Donauknie*. Budapest, Akadémiai Kiadó; Bonn, Rudolf Habelt Verlag, 1981.

TLL: WÖFFLIN, Eduard – MOMMSEN, Theodor: *Thesaurus Linguae Latinae*. Leipzig, B. G. Teubner, 1900.

Inst.: KRUEGER, Paul, et al: *Corpus iuris civilis: Institutiones, recognovit Paulus Krueger*. Vol. 1. Berlin, Weidmann, 1877.

D.: MOMMSEN, Theodor, et al.: *Corpus iuris civilis: Digesta, recognovit Theodorus Mommsen*. Vol. 1. Berolini, Weidmann, 1877.

CTh.: MOMMSEN, Theodor – MEYER, Paul Martin – SIRMOND, Jacques (eds.): *Theodosiani libri xvi cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes: consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae borussicae*. Berlin, Weidmann, 1905.

ULP.: AVENARIUS, Martin: *Der pseudo-ulpianische liber singularis regularum: Entstehung, Eigenart und Überlieferung einer hochklassischen Juristenschrift; Analyse, Neuedition und deutsche Übersetzung*. Göttingen, Wallstein Verlag, 2005.

Lex. Burg.: Bluhme, Friedrich: *Leges Burgundionum*. In: Pertz, Georg Heinrich (ed.): *Monumenta Germaniae Historica: Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum*

millesimum et quingentesimum. Hannoverae, Impensis Bibliopoli Aulici Hahniani, 1835. 497-630.

Isid. Orig.: LINDSAY, Wallace Martin: *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologarium Sive Originum Libri XX. Tomus II, Libros XI-XX*. Oxford, Oxford University Press, 1911.